

نگرشی ساختارگرایانه به قصیده حاجیان ناصر خسرو

دکتر رضا اشرفزاده

استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد

امیرالله شمعقدری ۱

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد

چکیده

هدف این مقاله بررسی و نگرش ساختارگرایانه و تحلیلی به قصیده حاجیان ناصر خسرو است. این پژوهش، قصیده حاجیان ناصر خسرو را در سه سطح زبانی، ادبی و فکری مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. این مقاله بر آن است تا با ارائه تحلیل‌های آماری و نموداری نشان دهد که ناصر خسرو ضمن تسلط به مناسک و مواقف حج از شیوه‌های نوین و تاثیرگذار در انتقال مفاهیم دینی و مذهبی بهره جسته است. این مقاله همچنین به پربسامدترین واژه‌ها، مکان‌ها، صنایع بدیعی و صنعت سوال و جواب در شعر ناصر خسرو پرداخته است.

واژه‌های کلیدی: ساختارگرایی، ناصر خسرو، قصیده، حج.

مقدمه

ناصرخسرو از بزرگان شعر و ادب فارسی در قرن پنجم هجری قمری است. وجه غالب تفکر این شاعر گرانمایه را اندیشه‌های دینی و مذهبی تشکیل می‌دهد. شعر ناصر خسرو به مانند یک خطابه و منبر وعظ و پند بوده و همانند یک عالم دینی، مخاطبان خود را ضمن ارشاد و راهنمایی، به حق و حقیقت دین دعوت می‌نماید.

ناصرخسرو پس از سن ۴۳ سالگی که دوران تحول او آغاز شد عزم سفر به قبله می‌کند " سفر حج او ۷ سال طول کشید و در این مدت ۴ بار به زیارت خانه خدا رفت " (دهخدا، ۱۳۳۸: ناصرخسرو). سفرهای متعدد ناصرخسرو به حج، سبب سرودن اشعار زیادی می‌شود. در میان قصاید ناصرخسرو، قصیده حاجیان به‌طور اختصاصی به بیان اسرار و معارف حج اختصاص یافته است. این پژوهش در پی آن است تا با نگاهی تحلیلی و به روشی ساختارگرایانه به نقد و تحلیل این قصیده پردازد.

در دوران معاصر و در روش تحقیق مدرن، موضوع ساختارگرایی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. ساختارگرایی به کشف بنیان‌های مشترک در یک متن ادبی می‌پردازد. یکی از شخصیت‌های معروف در ساختارگرایی "رومن یاکوبسن ۱" (۱۹۸۲-۱۸۹۶) است. او معتقد است هر متن ادبی را می‌توان بر اساس این اسلوب مورد نقد و بررسی تحقیقی قرار داد. "یاکوبسن" هر متن ادبی را در سه سطح زبانی، ادبی و فکری مورد بررسی قرار می‌دهد.

پیشینه پژوهش

بیش از هزار سال از دوران زندگی ناصرخسرو می‌گذرد. در این مدت اقدامات و پژوهش‌های علمی و تحقیقی فراوانی در خصوص اشعار ناصرخسرو به انجام رسیده است که به‌عنوان پیشینه تحقیق به‌صورت گزیده به معرفی برخی از مقالات و آثار مرتبط با موضوع پژوهش حاضر پرداخته می‌شود.

۱- رومن یاکوبسن زبان‌شناس و ادیب روسی است که نظریه‌های مهمی در زمینه‌های نقد ادبی دارد. مهم‌ترین دستاورد یاکوبسن در زمینه نظریه ادبی آناری است که در باره زبان شعر نوشته است (احمدی، ۱۳۹۳: ۶۵).

مقاله "ناصرخسرو و تاویل مناسک حج" از آقای دکتر رضا اشرفزاده در زمره مقالاتی است که به طور اختصاصی در باره قصیده حاجیان ناصرخسرو نگاشته شده است. این مقاله در کتاب "محرمان سراپرده وصال" توسط انتشارات سخن گستر در سال ۱۳۸۹ در مشهد به چاپ رسیده است. نویسنده در این مقاله بر این عقیده است که شعر ناصرخسرو بر چهار محور استوار است: ۱/ خرد و عقل ۲/ علم و دانش ۳/ انسان دوستی ۴/ طاعت و عبادت. این پژوهش نشان می‌دهد ناصرخسرو بر اساس احادیث و روایت‌هایی از امام صادق علیه‌السلام و پرسش و پاسخ‌هایی که در محضر ایشان صورت گرفته است به بازتولید هنری آن پرداخته و این مناظره و گفتگو را برای تاثیر مطلوب‌تر بر مخاطبان و خوانندگان ترتیب داده است. این مقاله با استدلال‌های قوی به پیشینه سرایش قصیده پرداخته است.

مقدمه کتاب "گزیده اشعار ناصرخسرو" از آقای جعفر شعار دومین پیشینه پژوهشی این مقاله است. ایشان در بخشی از این مقاله چنین بیان می‌کند: "آنجا که ناصرخسرو در باره عقاید و مسایل مذهبی سخن گفته شعرش ثقیل و عاری از لطافت است" (شعار، ۱۳۶۸، مقدمه: هفده). اما ناصرخسرو در این قصیده با قافیه‌های روان و لحنی نیکو به مانند یک واعظ مشفق، به بیان اسرار و معارف حج می‌پردازد.

سومین پیشینه این پژوهش، کتاب "تحلیل اشعار ناصرخسرو" از تالیفات ارزنده و تحقیقی بسیار خوب آقای دکتر مهدی محقق درباره شعر ناصرخسرو می‌باشد. این کتاب در سال ۱۳۶۳ به چاپ رسیده است. آقای مهدی محقق در این کتاب به ابعاد مختلف فکری و سبک ادبی ناصرخسرو می‌پردازد. در بخشی از این کتاب به کاربرد صنایع لفظی و معنوی اشعار ناصرخسرو اشاره شده و صنعت جناس را به عنوان پرکاربردترین صنعت لفظی در دیوان شاعر بیان می‌کند.

چهارمین پیشینه این تحقیق، مقالات و سخنرانی‌های متنوع علمی است که به مناسبت هزارمین سال تولد ناصرخسرو ارایه شده و در کتاب "یادنامه ناصرخسرو" توسط دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد در سال ۱۳۵۵ به چاپ رسیده است. تعداد

۳۸ مقاله و ۱۱ سخنرانی و پیام علمی که در این کنگره ارایه و ایراد گردیده در این یادنامه گردآوری شده است.

مقاله مرحوم استاد مجتبی مینوی با عنوان "مقاله ناصرخسرو" پنجمین پیشینه تحقیقاتی این پژوهش است. این مقاله در سال ۱۳۵۱ در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال هشتم، شماره ۲ به چاپ رسیده است. مرحوم مینوی در بخشی از این مقاله به سبک انشا و طرز بیان ناصرخسرو اشاره دارد. او می‌گوید ناصرخسرو انشا و بیان نامانوسی دارد و به دنبال قافیه‌های مشکل و وزن‌های دور از ذهن و نامطبوع رفته است. در حالی که نگارنده در این مقاله این نظریه را مورد نقد قرار داده و به تحلیل آن می‌پردازد.

در این مقاله تلاش می‌شود تا قصیده حاجیان ناصرخسرو در سه سطح مورد بررسی و نقد و تحلیل قرار گیرد. سطح زبانی، سطح ادبی و سطح فکری.

بیان مساله

مسأله اصلی در این پژوهش، ساختارگرایی است. در این پژوهش، قصیده حاجیان ناصرخسرو با نگاهی ساختارگرایانه در سه سطح زبانی، ادبی و فکری به‌عنوانی شاخصی اساسی در ارتباط با تحلیل اشعار ناصرخسرو مورد توجه قرار می‌گیرد. داشتن درد دین و اعتقادات دینی ناصرخسرو در بسیاری از اشعار او قابل استنباط است.

روش تحقیق

این پژوهش، موضوع ساختارگرایی در قصیده حاجیان ناصرخسرو را به شیوه کتابخانه‌ای، توصیفی و به همراه تحلیل‌های آماری مورد توجه قرار داده است.

قصیده حاجیان

- ۱ حاجیان آمدند با تعظیم شاکر از رحمت خدای رحیم
- ۲ جسته از محنت و بلای حجاز رسته از دوزخ و عذاب الیم
- ۳ آمده سوی مکه از عرفات زده لبیک عمره از تنعمیم

- ۴ یافته حج و کرده عمره تمام باز گشته به سوی خانه سلیم
- ۵ من شدم ساعتی به استقبال پای کردم برون ز حد گلیم
- ۶ مر مرا در میان قافله بود دوستی مخلص و عزیز و کریم
- ۷ گفتم او را «بگو که چون رستی زین سفر کردن به رنج و به بیم
- ۸ تا ز تو باز مانده‌ام جاوید فکرتم را ندامت است ندیم
- ۹ شاد گشتم بدانکه کردی حج چون تو کس نیست اندر این اقلیم
- ۱۰ باز گو تا چگونه داشته‌ای حرمت آن بزرگوار حریم؟
- ۱۱ چون همی خواستی گرفت احرام چه نیت کردی اندر آن تحریم؟
- ۱۲ جمله برخود حرام کرده بدی هرچه مادون کردگار قدیم؟»
- ۱۳ گفت «نی» گفتمش «زدی لیبک از سر علم و از سر تعظیم
- ۱۴ می‌شنیدی ندای حق و، جواب باز دادی چنان که داد کلیم؟»
- ۱۵ گفت «نی» گفتمش «چو در عرفات ایستادی و ییافتی تقدیم
- ۱۶ عارف حق شدی و منکر خویش به تو از معرفت رسید نسیم؟»
- ۱۷ گفت «نی» گفتمش «چو می‌کشتی گوسفند از پی یسیر و یتیم
- ۱۸ قرب خود دیدی اول و کردی قتل و قربان نفس شوم لئیم؟»
- ۱۹ گفت «نی» گفتمش «چو می‌رفتی در حرم همچو اهل کهف و رقیم
- ۲۰ ایمن از شر نفس خود بودی وز غم فرقت و عذاب جحیم؟»
- ۲۱ گفت «نی» گفتمش «چو سنگ جمار همی انداختی به دیو رجیم

- ۲۲ از خود انداختی برون یکسر همه عادات و فعله‌های ذمیم؟»
- ۲۳ گفت «نی» گفتمش «چو گشتی تو مطلع بر مقام ابراهیم
- ۲۴ کردی از صدق و اعتقاد و یقین خویشی خویش را به حق تسلیم؟
- ۲۵ گفت «نی» گفتمش «به وقت طواف که دویدی به هروله چو ظلم
- ۲۶ از طواف همه ملائکتان یاد کردی به گرد عرش عظیم؟»
- ۲۷ گفت «نی» گفتمش «چو کردی سعی از صفا سوی مروه بر تقسیم
- ۲۸ دیدی اندر صفای خود کونین شد دلت فارغ از جحیم و نعیم؟»
- ۲۹ گفت «نی» گفتمش «چو گشتی باز مانده از هجر کعبه بر دل ریم
- ۳۰ کردی آنجا به گور مر خود را همچنانی کنون که گشته رمیم؟»
- ۳۱ گفت «از این باب هر چه گفتمی تو من ندانسته‌ام صحیح و سقیم»
- ۳۲ گفتم «ای دوست پس نکردی حج نشدی در مقام محو مقیم
- ۳۳ رفته‌ای مکه دیده، آمده باز محنت بادیه خریده به سیم
- ۳۴ گر تو خواهی که حج کنی، پس از این این چنین کن که کردمت تعلیم»

اینک به بررسی قصیده در سه سطح زبانی، ادبی و فکری می‌پردازیم.

الف) سطح زبانی

در سطح زبانی روش تحقیق ساختارگرایانه سه سطح مورد مطالعه قرار می‌گیرد:

۱- سطح آوایی. ۲- سطح واژگانی. ۳- سطح دستوری.

در روش تحقیق ساختارگرایانه و در سطح آوایی به جنبه‌های موسیقایی شعر یا یک متن ادبی پرداخته می‌شود. در این قسمت موسیقی بیرونی، موسیقی درونی و موسیقی کناری را در قصیده مورد بحث و بررسی قرار می‌دهیم.

موسیقی بیرونی

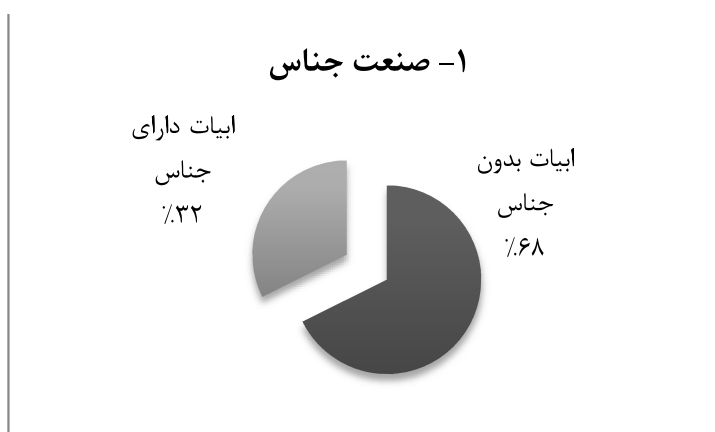
در بخش موسیقی بیرونی، وزن و بحرهای عروضی مورد ارزیابی و بررسی قرار می‌گیرد. وزن عروضی این قصیده "فاعلاتن مفاعلهن فاعلان" و در بحر خفیف مسدس مخبون مقصور (سیف، ۱۳۸۳: ۸۴) سروده شده است.

موسیقی درونی

آقای دکتر مهدی محقق در کتاب تحلیل اشعار ناصر خسرو می‌گوید: "از صنایع معنوی، توصیف و تشبیه و استعاره و کنایه را بسیار به‌کار برده است و از میان صنایع لفظی، صنعت جناس بیش از همه در دیوان او دیده می‌شود" (محقق، ۱۳۶۳: ۳۹۷). مطالعه و دقت در قصیده حاجیان که شامل ۳۴ بیت می‌باشد نشان می‌دهد در ۱۱ بیت این قصیده صنعت جناس به‌کار رفته است. جناس‌هایی که در این قصیده آمده است عبارتند از:

رحمت - رحیم / جسته - رسته / عمره - تنعیم / ندامت - ندیم / حرمت - حریم /
احرام - تحریم / عارف - معرفت / قرب - قربان / جمار - رجیم / خویشی - خویش /
مقام - مقیم.

در شکل شماره ۱ میزان به‌کار بردن صنعت جناس را به شکل واضح‌تر و بهتر می‌توان مشاهده نمود.

چنان که ملاحظه می‌شود ۳۲ درصد ابیات این قصیده دارای صنعت جناس است و همان‌گونه که قبلاً نیز اشاره شد در میان صنایع لفظی، صنعت جناس پرکاربردترین صنعت در شعر ناصر خسرو می‌باشد.

موسیقی کناری

در موسیقی کناری، ردیف و قافیه شعر مورد توجه قرار می‌گیرد. قصیده حاجیان ناصر خسرو فاقد ردیف بوده و حروف قافیه "یم" می‌باشد.

۲- سطح واژگانی

در میان مجموعه قصیده‌های ناصر خسرو، قصیده حاجیان از پر بسامدترین واژه‌های مربوط به مناسک و اعمال حج است. مذهب شاعر و چهار نوبت سفر به خانه خدا موجب شده تا وی با آشنایی عمیقی که با آداب و مناسک این سفر معنوی دارد در این قصیده با روشی هنرمندانه در باره اسرار و معارف حج سخن بگوید. بسامد واژه‌های مربوط به حج در این قصیده، گواه بسیار خوبی بر تسلط ناصر خسرو به احکام و اسرار حج می‌باشد. بسامد واژه‌های مربوط به مناسک این فریضه دینی و الهی همراه با شماره ابیات قصیده به شرح زیر است:

شماره بیت	واژه‌های مربوط به مناسک و مواقع حج
۲	حجاز
۳	مکه - عرفات - لیبیک - عمره - تنعیم
۴	حج - عمره - تنعیم
۹	حج
۱۰	حریم
۱۱	احرام - نیت
۱۲	محرمات احرام
۱۳	لیبیک
۱۵	عرفات - وقوف
۱۷	قربانی
۱۹	حرم

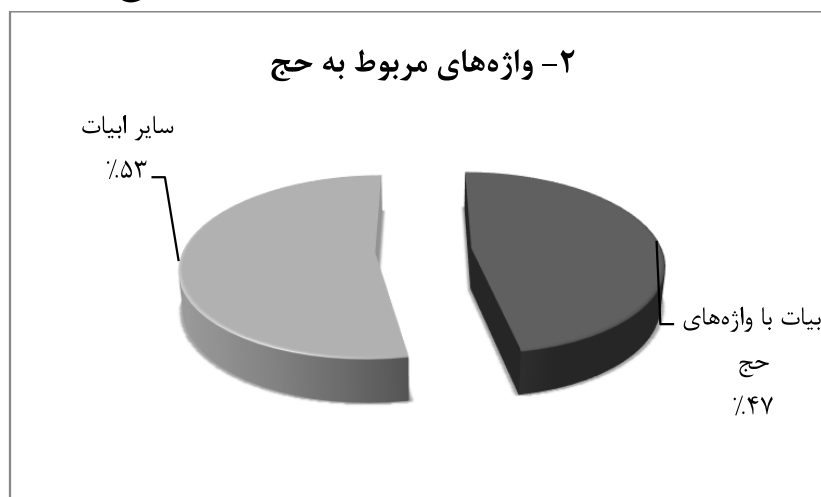
۲۱	رمی جمره - شیطان
۲۳	مقام ابراهیم
۲۵	طواف - هروله
۲۷	سعی - صفا - مروه
۲۹	کعبه
۱۶ بیت	۲۸ واژه

با نگاهی ساختارگرایانه به بسامد واژه‌ها در این جدول نتایج زیر به دست می‌آید:

- ناصر خسرو در یک قصیده ۳۴ بیتی ۲۸ مرتبه از واژه‌های مربوط به مناسک و موافق حج استفاده نموده است که این خود نشان بارزی از میزان تسلط این شاعر و مبلغ دینی بر این فریضه الهی است.

- بیشترین بسامد واژه‌ها در بیت ۳ و سپس ابیات ۴ و ۲۷ مشاهده می‌شود. از آنجا که نقطه آغازین یک خطابه و پایان آن در نقطه اوج از شیوه‌های سخنرانی قوی و خطیبان برجسته می‌باشد ناصر خسرو نیز با مهارتی تمام و با استفاده از واژه‌های گوناگون مناسک و موافق حج تلاش می‌کند تا تاثیرگذاری بیشتری را در مخاطب داشته باشد.

شکل شماره ۲ بیانگر بسامد واژه‌های مربوط به مناسک و موافق حج است:

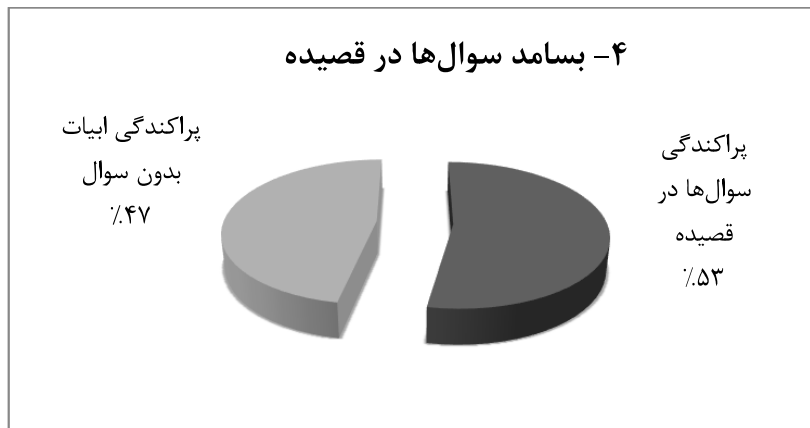
همان‌طور که قبلاً نیز اشاره شد ناصر خسرو در این قصیده ۲۸ واژه از مناسک و موافق حج را ذکر نموده است. چنانچه بسامد واژه‌های مزبور را در کل ابیات قصیده توزیع کنیم به این نتیجه می‌رسیم که در ۸۲ درصد بیت‌های این قصیده حداقل یک واژه در باره کلمات مربوط به حج وجود دارد. شکل شماره ۳ این نکته را به شکل بهتری در ذهن نمایان می‌کند:

بسامد سوال‌ها در قصیده حاجیان

"ناصر خسرو سبک جدیدی دارد که به هیچ شاعری شبیه نیست و عقاید او در تمام اشعارش به خوبی مشهود است و جزو شعرای مسلکی است. او قدرت زیادی در فن مناظره کتبی و شفاهی داشته است" (همایی، ۱۳۷۵: ۱۲۱).

در مجموعه ابیات این قصیده تعداد ۱۸ سوال از سوی ناصر خسرو طرح شده است. اگر این تعداد سوال را در تمامی ابیات قصیده پراکنده کنیم به این نتیجه می‌رسیم که ۵۳ درصد فضای قصیده را سوالات گوناگون پر نموده است. شکل شماره ۴ میزان سوالات در فضای کلی قصیده را نشان می‌دهد:

بسامد کلمات از مصدر گفتن

ناصرخسرو حکیمی متکلم و فیلسوف است. روش او در بیان مسایل دینی و اعتقادی بسیار دقیق و تاثیرگذار است. او در قصیده حاجیان و در موارد متعدد دیگر از اشعارش تلاش می‌کند تا با بیان بلیغ مسایل دینی، نسبت به دعوت مخاطبان به حق و حقیقت اقدام نماید. وی در این قصیده با تکرار کلمه‌های "گفتم گفتا" گام به گام دوست تازه از حج بازگشته خود را مورد ارزیابی و آموزش قرار می‌دهد و اسرار و معارف حج را به او تفهیم می‌کند. در بسامد کلمه‌ها از مصدر "گفتن" در این قصیده نتایج زیر به دست می‌آید:

کلمه	شماره ابیات
گفتم	۷ و ۱۳
بگو	۷
بازگو	۱۰
گفت	۱۳-۱۵-۱۷-۱۹-۲۱-۲۳-۲۵-۲۷-۲۹-۳۱
گفتمش	۱۳-۱۵-۱۷-۱۹-۲۱-۲۳-۲۵-۲۷-۲۹
گفتی	۳۱
جمع	۲۴ مرتبه اقسام فعل گفتن در قصیده آمده است

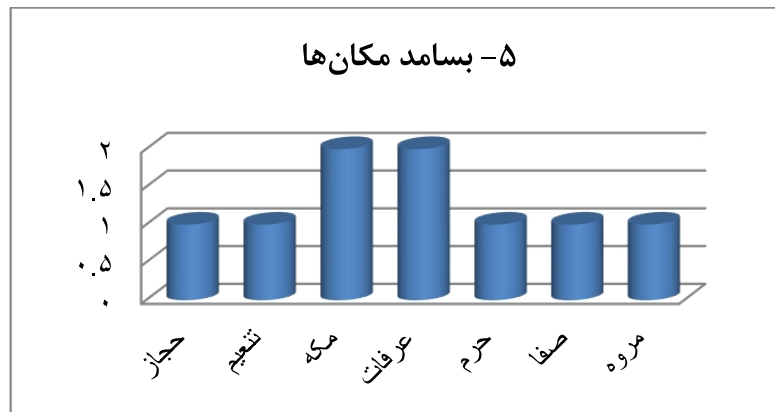
کلمات گوناگون سوالی از مصدر "گفتن" که برابر جدول بالا ۲۴ مرتبه در قصیده تکرار شده، ساختمان قصیده را به یک مناظره‌گونه و گفتگوی تعلیمی، تنبیهی و آگاهی‌بخش تبدیل نموده است. سبک ناصر خسرو در شعرهایش به گونه‌ای است که رسالت تبلیغی خود را از طریق شیوه‌های خلاق و اثرگذار، به آحاد جامعه منعکس و منتشر می‌نماید. حجت جزیره خراسان^۲ که سالیان متمادی فنون و مهارت‌های تبلیغی را در سمت‌های مستجیب، ماذون و داعی سپری نموده است، اینک پس از قریب به دو دهه فعالیت تبلیغی پنهان و آشکار باید با روشی نوین به تعلیم گام به گام یکی از فرایض دینی و الهی مناسک و معارف حج بپردازد. این سبک گفتگو اگر چه در شاعران پیش کسوت ناصر خسرو سابقه دارد اما با ترویج این نوع گفتمان، سبب گسترش و توسعه استفاده شاعران متاخر خود نیز می‌گردد.

بسامد مکان‌های جغرافیایی سرزمین وحی

ناصر خسرو در مجموع این قصیده ۹ مرتبه به مکان‌های واقع در سرزمین وحی اشاره می‌کند. بیشترین تکرار این واژه‌ها مربوط به دو مکان "مکه" و "عرفات" می‌باشد. درباره واژه "مکه" امروزه نیز عموم مردم هنگامی که به سفر حج می‌روند سفر مکه نیز می‌گویند. واژه "عرفات" نیز در احادیث به‌عنوان تمام و اصل حج مورد تاکید قرار گرفته است. آنجا که پیامبر گرامی اسلام می‌فرمایند: "الحج عرفه" (نوری، ۱۴۰۸ق، ۱۰/۳۴) همه حج روز عرفه و در سرزمین عرفات است. این دو نکته را شاید بتوان دلیلی بر استفاده بیشتر شاعر از کلمه "مکه" و "عرفات" محسوب نمود.

شکل شماره ۵ میزان و نسبت به‌کار بردن مکان‌ها در قصیده حاجیان مشاهده می‌شود:

۱- "حجت" درجه چهارم از درجات هفتگانه باطنیان، و درجات این است: مستجیت، ماذون، داعی، حجت، امام، اساس و ناطق و هر یک از دوازده حجت مأمور منطقه‌ای از زمین باشند که آن منطقه را جزیره نامند (دهخدا، ۱۳۳۸).

۳- سطح دستوری

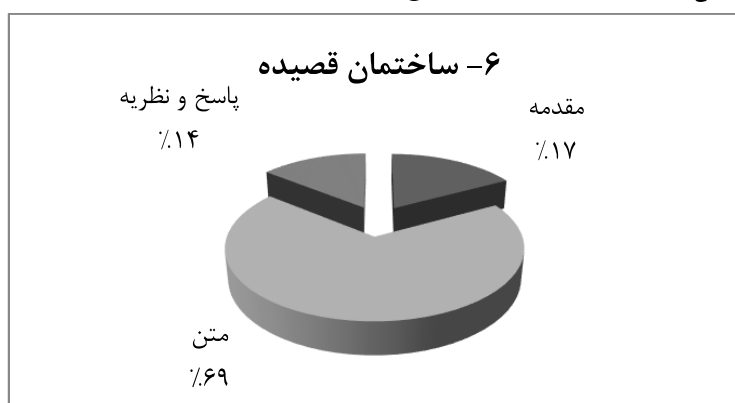
از دیگر بررسی‌های ساختارگرایانه در سطح زبانی توجه به سطح دستوری در یک متن ادبی است. ناصر خسرو شاعر سبک خراسانی است و در قرن پنجم هجری قمری می‌زیسته است. " زبان این شاعر قریب به زبان شعرای آخر دوره سامانی است و حتی اسلوب کلام او کهنگی بیشتری از کلام شعرای دوره اول غزنوی را نشان می‌دهد (صفا، ۱۳۶۶: ۲/ ۴۵۴). با نگرش ساختاری به سطح دستوری قصیده حاجیان ناصر خسرو، مشاهده می‌شود که برخی ساخت‌های دستوری سبک خراسانی در قرن پنجم هجری در شعر وی وجود دارد. در جدول زیر به نمونه‌هایی از این موارد اشاره می‌شود:

شماره ابیات	کلمه	موضوع
بیت ۷	به رنج/ به بیم	ساخت قید از اضافه باء به اسم
بیت ۸	بازماندن	فعل پیشوندی
بیت ۹	بدانکه	قید تعلیل
بیت ۱۱	همی خواستی	فعل ماضی در قرن ۵
بیت ۱۷	از پی	حرف ربط به معنی برای
بیت ۲۴	خویشی	مفعول و حاصل مصدر
بیت ۲۱	همی انداختی	فعل ماضی در قرن ۵
بیت ۲۹	ریم	کلمه‌ای از ریشه پهلوی

ب) **سطح ادبی:** با نگاهی به ساختمان قصیده حاجیان ناصر خسرو می‌توان چنین نتیجه گرفت که او با مهارت و هنر خود قصیده را به سه بخش تقسیم نموده است. این قصیده ۳۴ بیتی شامل یک مقدمه، متن اصلی و در انتها یک نتیجه‌گیری است. این سه بخش را می‌توان در جدول زیر خلاصه نمود:

موضوع	شماره ابیات	تعداد ابیات
مقدمه	ابیات ۱ تا ۶	۶ بیت
متن اصلی	ابیات ۷ تا ۳۱	۲۵ بیت
نتیجه‌گیری	ابیات ۳۲ تا ۳۴	۳ بیت

میزان و حجم هر یک از این سه بخش (مقدمه-متن اصلی-نتیجه) در قصیده حاجیان ناصر خسرو در شکل شماره ۶ بهتر نمایان می‌شود:

همان گونه که در جدول و نمودار بالا ملاحظه می‌شود ناصر خسرو ۱۷ درصد محتوای قصیده را به مقدمه، ۶۹ درصد را به متن اصلی و ۱۴ درصد فضای کلی قصیده را به پاسخ نهایی و ابراز نظر اختصاص می‌دهد.

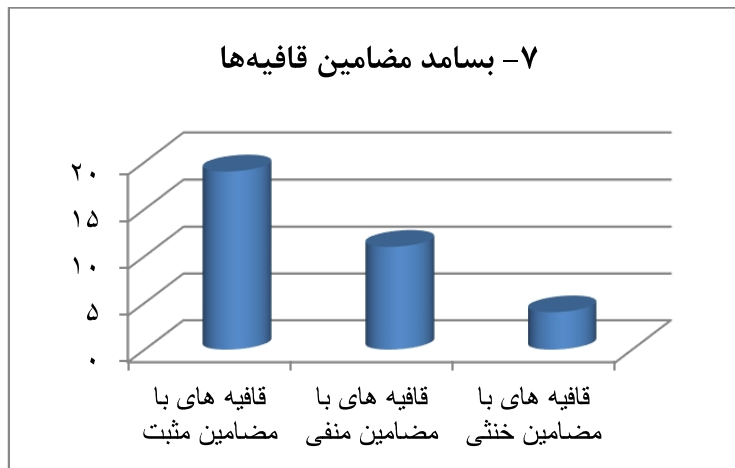
لطافت بیان و لحن عاطفی

آقای جعفر شعار در مقدمه نسبتاً مفصل و خوبی که بر کتاب گزیده اشعار ناصر خسرو نگاشته است می‌گوید: " آنجا که ناصر خسرو در باره عقاید و مسایل مذهبی سخن گفته شعرش ثقیل و عاری از لطافت است" (شعار، ۱۳۶۸: هفده). اما این نظریه در قصیده حاجیان مصداق ندارد. این در حالی است که شاعر در این قصیده با قافیه‌های روان و لحنی نیکو به

مانند یک واعظ مشفق به بیان اسرار و معارف حج می‌پردازد. بررسی بسامد مضامین قافیه‌های ابیات این قصیده نیز این نظریه را تقویت می‌نماید که ناصر خسرو در این شعر از مضامین مثبت در مقایسه با واژه‌های منفی بهره بیشتری جسته است. بسامد واژه‌های مثبت و منفی این قصیده در بخش قافیه‌ها بدین گونه است:

تعداد	واژه‌ها	مضامین قافیه‌ها
۱۹	رحیم-تنعیم-سلیم-کریم- ندیم-حریم-تحریم-قدیم- تعظیم-کلیم-تقدیم-نسیم-رقیم- ابراهیم-تسلیم-عظیم-نعیم- مقیم-تعلیم	مثبت
۱۱	الیم-بیم-لیم-جحیم- رحیم-ذمیم-ظلمیم-دل ریم- رمیم-سقیم-به سیم	منفی
۴	گلیم-اقلیم-یتیم-تقسیم	خنثی

چنانچه ملاحظه می‌شود از جمع ۳۴ قافیه این قصیده، ۱۹ مورد آن از کلمات و واژه‌های مثبت استفاده شده است. این در حالی است که فقط ۱۱ قافیه از ابیات قصیده دارای معانی مذموم می‌باشد. شکل شماره ۷ نشانگر بسیار خوبی در میزان کاربرد لغات مثبت و منفی در قافیه‌های این قصیده است.

ج) سطح فکری

سومین سطح در بررسی ساختارگرایانه یک متن ادبی، سطح فکری است. هنگام بررسی سطح فکری در یک متن ادبی به سه مورد توجه می‌شود: موضوع، حالت، پیام‌ها. موضوع این قصیده درباره احکام و مناسک حج است و حالت شعر به صورت سوال و جواب و مناظره‌گونه است.

همه تفکر و اندیشه ناصر خسرو و اهتمام جدی او تبلیغ و نشر مذهب و دین است. دکتر ذبیح‌الله صفا در این باره می‌گوید: "جنبه دعوت شعر باعث شد که او در بیان افکار مذهبی مانند یکی از دعوات، تبلیغ را نیز از نظر دور ندارد و به این سبب بعضی از قصاید او با مقدماتی که شاعر از آنها تمهید کرده و نتایجی که گرفته است بیشتر به سخنانی می‌ماند که مبلغی در مجلس دعوت بیان کرده باشد" (صفا، ۱۳۶۶: ۴۵۵/۲). او در هر قصیده و در هر بیت آن پیامی را به خواننده ابلاغ می‌کند. در قصیده حاجیان پیام‌های هر یک از ابیاتش به شرح زیر است:

شماره بیت	پیام
۱	بازگشت حاجیان
۲	رهایی از سختی راه و عذاب الهی
۳	لیبک و آغاز احرام
۴	انجام مناسک حج
۵	رفتن به استقبال حاجی
۶	داشتن دوستی در کاروان حج
۷	طرح اولین سوال
۸	ابراز حسرت از عدم توفیق
۹	خوش گمانی از توفیق دوست حاجی
۱۰	طرح دومین سوال و تقاضای توصیف ره‌آورد حج
۱۱	سوال سوم از نیت
۱۲	نیت احرام و توجه به توحید الهی
۱۳	شنیدن پاسخ منفی و طرح چهارم
۱۴	تلمیح به داستان موسی
۱۵	شنیدن پاسخ منفی و سوال از ره‌آورد عرفات
۱۶	معرفت الهی
۱۷	شنیدن پاسخ منفی سوم
۱۸	سوال از قربانی و قرب الهی
۱۹-۲۰	شنیدن پاسخ منفی چهارم و سوال از آثار رفتن به حرم
۲۱-۲۲	پاسخ منفی پنجم و سوال از فلسفه رمی جمرات
۲۳-۲۴	پاسخ منفی ششم و سوال از تسلیم حق شدن
۲۵-۲۶	پاسخ منفی هفتم و سوال از هدف هروله و طواف
۲۷-۲۸	پاسخ منفی هشتم و سوال از فلسفه سعی
۲۹-۳۰	پاسخ منفی نهم و سوال از نتیجه فنای فی‌الله شدن
۳۱	اعتراف حاجی به ندانستن اسرار و فلسفه مناسک حج
۳۲	فتوای ناصر خسرو به حج بی ثمر دوستش
۳۳	جسم حاجی به مکه رفته و جز محنت راه چیزی نصیبش نشده
۳۴	حج دوباره بر مبنای تعلیم کنونی

پیام کلی این قصیده حکایت از درد دین و دغدغه‌مندی مذهبی ناصرخسرو به‌عنوان یک مبلغ دینی است که می‌خواهد تعالیم و اسرار فرایض الهی را به دیگران منعکس و تفهیم نماید.

نتیجه‌گیری

۱. قصیده حاجیان ناصرخسرو نشان از تسلط مطلوب ناصرخسرو بر مناسک و معارف حج است. به‌طور میانگین ۸۲ درصد قصیده به بیان احکام، مناسک و معارف حج پرداخته است. این حجم وسیع استفاده از واژه‌های مربوط به این فریضه الهی موجب گردیده تا قصیده به‌عنوان اختصاصی‌ترین قصیده ناصرخسرو در باره حج تلقی گردد.
۲. پنجاه و سه درصد این قصیده به سوال و جواب از اسرار و معارف حج اختصاص یافته است. از آنجا که ناصرخسرو فیلسوفی متکلم و مبلغی دینی است و ایجاد سوال در ذهن مخاطب، موثرترین روش تبلیغی است، ناصرخسرو با این شیوه به مطلوب‌ترین شکل، اسرار و معارف حج را تبیین و ترسیم می‌نماید.
۳. ساختمان قصیده همانند یک منبر وعظ و خطابه از یک مقدمه، یک متن اصلی و یک بخش پایانی و نتیجه‌گیری تشکیل شده است.
۴. بیشترین صنعت بدیعی مورد استفاده در این قصیده صنعت جناس می‌باشد. این صنعت نه تنها در این قصیده بلکه در شمار بسیاری از اشعار ناصرخسرو در زمره پرکاربردترین صنعت شعری وی محسوب می‌گردد.
۵. بیشترین بسامد مکان‌های جغرافیایی در این قصیده مربوط به ۲ واژه "مکه" و "عرفات" می‌باشد. واژه "مکه" در میان عوام و واژه "عرفات" در میان خواص، از نمادهای ویژه این سفر الهی است که مورد توجه بیشتر شاعر نیز قرار گرفته است.
۶. بیشترین بسامد مضامین واژه‌هایی که در قافیه‌های قصیده از آن‌ها استفاده شده است دارای معانی مثبت می‌باشد. این حجم مثبت‌گرایی موجب شده تا لحن بیان ناصرخسرو در این قصیده زبانی نرم، مشفقانه و انسان‌دوستانه باشد.

کتابنامه

- ۱) احمدی، بابک، (۱۳۹۳)، ساختار و تاویل متن، تهران، نشر مرکز، چاپ هفدهم.
- ۲) اشرف زاده، رضا، (۱۳۸۹)، "ناصرخسرو و تاویل مناسک حج"، مجموعه مقالات محرمان سراپرده وصال، مشهد، انتشارات سخن گستر.
- ۳) بساک، حسن، (۱۳۹۲)، روش تحقیق و مرجع شناسی، مشهد، انتشارات سخن گستر و معاونت پژوهش و فن آوری دانشگاه آزاد اسلامی مشهد.
- ۴) دبیرسیاقی، محمد، (۱۳۷۴)، پیشاهنگان شعر فارسی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم.
- ۵) دانشگاه فردوسی مشهد، (۱۳۵۵)، یادنامه ناصرخسرو، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی.
- ۶) دهخدا، علی اکبر، (۱۳۳۸)، لغت نامه، تهران، چاپخانه دانشگاه تهران.
- ۷) سیف، عبدالرضا، (۱۳۸۳)، وجوه بلاغت در بیست قصیده ناصرخسرو، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۸) شعاع، جعفر، (۱۳۶۸)، گزیده اشعار ناصرخسرو، تهران، موسسه مطبوعات علمی، چاپ دوم.
- ۹) شفیعی کدکنی، (۱۳۹۲)، محمدرضا، صور خیال در شعر فارسی، تهران، نشر آگه، چاپ شانزدهم.
- ۱۰) صفا، ذبیح الله، (۱۳۶۶)، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۲، تهران، انتشارات فردوس، چاپ هفتم.
- ۱۱) فروزانفر، بدیع الزمان، (۱۳۸۰)، سخن و سخنوران، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ پنجم.
- ۱۲) محجوب، محمدجعفر، (۱۳۴۳)، سبک خراسانی در شعر فارسی، تهران، انتشارات فردوس، چاپ اول.
- ۱۳) محقق، مهدی، (۱۳۶۳)، تحلیل اشعار ناصرخسرو، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۴) معین، محمد، (۱۳۷۱)، فرهنگ فارسی، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ هشتم، ۱۳۷۱.
- ۱۵) مینوی، مجتبی، (۱۳۵۱)، مقاله ناصرخسرو، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی، سال هفتم، شماره ۲.
- ۱۶) ناصرخسرو، (۱۳۸۶)، دیوان اشعار ناصرخسرو قبادیانی، تصحیح مجتبی مینوی، تهران، انتشارات نگاه، چاپ پنجم.
- ۱۷) نوری، میرزااحیسن، (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسایل، ج ۱۰، قم، آل البیت.
- ۱۸) همایی، جلال الدین، (۱۳۷۵)، تاریخ ادبیات ایران، تهران، نشرهما، چاپ اول.